



## **Verslag Platform Groen Erfgoed 7 Boshistorie/Bos met historie**

**Datum: 5 oktober 2011, 13.30 tot 17.00 uur**

**Locatie: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Smallepad 5, Amersfoort**

### **Eric Blok - Inleiding**

De VN heeft 2011 uitgeroepen tot het Internationaal Jaar van de Bossen. Wereldwijd vinden activiteiten plaats die aandacht vragen voor de grote waarde van bossen. In Nederland werd de verkiezing bos van het jaar gehouden. Op nummer 1 eindigde Landgoed De Barkel (933 stemmen), 2 Stippelberg (773 stemmen) en 3 Landgoed Staverden (282 stemmen). Alle drie bossen waar veel cultuurhistorie in aanwezig is. Teken dat de cultuurhistorie in de bossen hoog gewaardeerd wordt. Bos en bosbouw vormen een onderdeel van ons groene erfgoed.

### **Jan den Ouden - Bos als levend erfgoed**

Bosecologie en bosbeheer Wageningen Universiteit

Bomen worden vanzelf cultuurhistorie omdat ze oud worden. Cultuurhistorisch erfgoed in bossen omvat alle sporen die de menselijke cultuur heeft achtergelaten in het boslandschap. Immateriële zaken zoals toponiemen en verhalen; niet-levende elementen zoals grafheuvels, wildwallen, urnenvelden en wegen met daarbij van later datum ontsluitingspatronen en lanenstelsels. Maar in deze voordracht gaat het vooral over de levende elementen: oude bomen, genenbronnen, oudbossoorten, boomsoortensamenstelling en bosstructuur. Traditie is een gewoonte qua visie of manier van doen die vaak al jaren, eeuwen of millennia leeft onder een bepaald volk of een bepaalde bevolkingsgroep. Nederland kent geen grote bostraditie; daarvoor zijn we te klein en zijn de ontwikkelingslijnen te kort. Als je toch over bostraditie in Nederland wilt spreken gaat het over: griendcultuur, hakhoutsystemen en ontwikkeling (heide, stuifzand, natuur). De Nederlandse traditie in bosbouw lijkt vooral uit te bestaan uit het voortdurend doorvoeren van wijzigingen in aanplant en beheer. Het Nederlands bos staat op plekken die nergens anders voor geschikt waren of zijn.

De griendcultuur is een van Nederlands' echte 'bosbouwtradities'. Al is er veel voor te zeggen dat griendcultuur niet echt onder bosbouw valt, gezien de zeer intensieve cultuur. Het is eerder een landbouwsysteem met gebruik van bomen. Door het wegvallen van de markt en hoge arbeidslonen is afzet van tenen minimaal, en verwerking grotendeels folkloristisch. In de waterbouw is wilgenrijs hout nog steeds een belangrijke grondstof, en er zijn nog steeds bedrijven op commerciële basis bezig met griendteelt. Tradities worden voortgezet, maar met nieuwe technieken. Traditioneel vond de griendteelt plaats op plekken die minder of niet geschikt waren voor hoogwaardiger teelten. Omdat dit vooral veel handkracht vergt, is traditionele griendteelt niet rendabel, en kan alleen met subsidie (PSN Utrecht 2008: > 1500 per ha) of vrijwilligers voortleven. Wilgenteelt wordt tegenwoordig voortgezet op landbouwgronden.

Hakhoutsystemen kwamen al voor in het Neolithicum (ca. 6000 Before Present)

Essenhakhout in Kromme Rijn gebied. Op de oude stoven komen zeer zeldzame mossen voor (oa Touwtjesmos). Het middenbosbeheer is een intensieve vorm van bosbeheer, waarbij op één en hetzelfde bosperceel een hakhoutbeheer gecombineerd wordt met de teelt van zwaarder, opgaand 'hooghout'. De hakhoutcomponent is hierbij van oudsher het belangrijkste. In middenbosachtige structuren liet men varkens akkeren (eikels zoeken).

## **Traditioneel bosbeheer**

Tot de 20<sup>e</sup> eeuw: in de rurale economie beheer als hakhout, middelhout en bosbeweiding. Op de buitenplaatsen waren ook hakhoutsystemen en daarnaast was er opgaand bos met monumentaal uitgoeiende bomen. In de 20<sup>e</sup> eeuw kwam onder invloed van de rationalisatie een grootschalige aanplant van dennen tot stand naast de omvorming van de hakhoutsystemen. Met het sluiten van de mijnen werden de grove dennen overbodig. Wel erfgoed; als beeld nu al zeldzaam. Het Douglas bosbeheer was zeer rationeel. Moet dit behouden blijven? Multifunctionaliteit doet zijn intrede met geïntegreerd bosbeheer en de omvorming van ontginningsbossen. Het landgebruik op de Veluwe veranderde tussen 1850 en 1970 van grotendeels heide met zandverstuivingen naar bos en weiland/akkerland. In de 21<sup>e</sup> eeuw lijken decor en ecosystemen steeds belangrijker te worden.

Het bos als vegetatievorm wordt natuurhistorisch erfgoed door de factor tijd. Het gaat dan om oude bosbodems, oude boskernen als refugia en oude populaties (genenbronnen). Natura2000 habitattypen 'Oude eikenbossen' (9190) en 'Beuken-eikenbossen met hulst' (9120) hebben als criterium een oude bosgroeiplaats (<1850) of oude opstand (>100 j). Het bos als systeem; hoe ouder, hoe rijper en beter functionerend. De huidige verspreiding van plantensoorten als adelaarsvaren en dalkruid blijkt gebonden aan het historisch grondgebruik.

Bos als erfgoedbeheer: conserveren, accentueren, restaureren en/of reconstrueren. Met het niet-levende erfgoed (het strooigoed) kan dit, maar met levend materiaal niet.

De Anne Frank boom is het bekendste voorbeeld van het dilemma dat ontstaat bij het toekennen van cultuurhistorische betekenis aan levende objecten. Het probleem van hechten aan iets levends; het gaat namelijk dood.

Speulderbos is een boombos; bos van de dansende bomen. Scriptie door Martijn Horst uit 2011. *Van hout delen naar aandelen; Landschap, organisatie en beheer van de maalschap van het Gortelsche Bos op de Noordoost-Veluwe - 1618-1907.*

Maalschappen storten langzaam in elkaar en dan ontstaat er weer een nieuw bos. Jan den Ouden stelt voor het verval te accepteren.

Hakhoutsystemen weer herstellen: oud hakhout kan niet zondermeer nieuw hakhout worden. Het hele systeem moet hersteld worden: bijplanten, onkruid wieden etc.

Bovendien: zelfs als de stobbes goed zouden uitlopen is het aanvangstamtal te laag om een nieuwe generatie hooghout te vormen.

Hellingbos in Zuid-Limburg: karakteristieke flora, en doelsoorten voor beheer, is ontstaan onder historisch beheer. Lokale tradities als motivatie, en natuurbehoud als drager, van cultuurhistorisch beheer. Weer traditioneel beheren om flora te redden via middelhoutsysteem (hakhout en reserve), dwz met veel licht en veel verstoring door regelmatig kappen. Nu beheren op houtkwaliteit als open opgaand bos om te kunnen verdienen of in ieder geval kostenneutraal te zijn. Bosbeheer om vegetatietype in stand te houden.

Bosbeheer 21<sup>e</sup> eeuw er kan onderscheid gemaakt worden tussen 'beheren met oog voor de cultuurhistorische waarde': duurzame instandhouding, lange termijn planning, bosbehandeling in functie van doelstellingen en cultuurhistorisch beheer (het beheer van landschappen en landschapselementen op een wijze die ze in stand houdt en die recht doet aan hun historische waarde; en

'cultuurhistorisch beheer': beheer dat zoveel mogelijk op dezelfde wijze wordt gevoerd als in een verleden.

## **Peter Fraanje - Bos, bomen en hout**

Peter Fraanje is actief in de Bomenstichting, Centrum Hout, De tuin van Zeeland en Bouwend Nederland. Hij publiceerde twee boeken: *Bomen en mensen* en *Natuurlijk bouwen met hout*. Motto: *Grow more trees! Waste less wood!*

Hout komt van bomen! Nederlanders vervreemden van de natuur. Producten van bomen zijn ook fruit, kleding en hout. De hoogwaardigste toepassing van het hout is de eerste keus. Gebruik als biomassa is de laagwaardigste toepassing, en zou dus alleen gebruikt moeten worden als ander gebruik niet mogelijk is.

Actuele producten van hout. Klompen (van populierenhout, nu vooral voor toeristen),

wagens, heipalen. Paalhout van bijv. eik, robinia of tamme kastanje. Eikenhout voor het skelet van een woning. Vuren is nog steeds het meest toegepast. Fijnspar wordt verwerkt tot kruislaaghout, komt nu nog uit Zweden, maar we kunnen dit ook zelf maken. Van dat materiaal zijn pre-fab woningen te maken. Larixhout als kozijnhout bijvoorbeeld in het ministerie van Landbouw. Bezoekerscentrum Mijl op Zeven Ospel aan de rand van het Nationaal Park de Groote Peel is volledig gebouwd uit Nederlands hout, Larix, fijnhout en populierentriplex. Beleving van mensen bij lokaal hout en het verwerken daarvan is zeer positief. Iepenhout werd gebruikt in de wagenmakerij, het hout splijt moeilijk. Berk is veel gebruikt voor speelgoed, vloeren en gebruiksvoorwerpen. Met populierenhout kun je een boerderij bouwen mits het hout op het juiste moment gekapt wordt, en vervolgens gewaterd. Het vakmanschap van het construeren, het hout op de juiste manier gebruiken, is hierbij essentieel. Het wegbezuinigen van bijvoorbeeld het overstek in de huizenbouw is slecht voor de duurzaamheid van het houten kozijn. Het Rijsterbos in Friesland aangelegd als eikenhakhoutbos waarvan de bast veel looizuur bevat. In deze tijd waarin chemicaliën worden vervangen door biobased producten kan het looizuur van de bast weer in gebruik genomen worden. Grienden en het wilgenhout; de deltawerken hebben als fundament zinkmatten van bundels wilgentenen waarop dan steenmoppen werden belegd om de afkalving tegen te gaan. Elzenhout kan onder water als oeverbescherming dienen. Toekomst voor de historie van werken met hout van Nederlands bos. Mensen houden van lokaal hout, en van het verhaal dat erbij verteld kan worden. Producent en afnemer moten elkaar soms nog leren vinden. Lokale houtdagen kunnen helpen, naast de nationale houtveiling in februari. Opbouwen van een samenwerking rond Nederlands hout. Producenten kunnen meer denken vanuit de klant en welk bos er hoort bij het hout dat de klant wenst. Dat biedt mogelijkheden voor een rendabel bos.

[Naschrift, wat links ter informatie: [http://www.bosgroepen.nl/p82/rondhoutveiling-2011-  
een-succes](http://www.bosgroepen.nl/p82/rondhoutveiling-2011-<br/>een-succes)  
<http://haalhout.nl/index.htm>, en n..a.v. de discussie over esdoornhout, de waarde van  
esdoorn ondanks een ingegroeide fiets  
[http://haalhout.nl/gemoesteerde esdoorn/gemoesteerd esdoorn.htm](http://haalhout.nl/gemoesteerde_esdoorn/gemoesteerd_esdoorn.htm) ]

## **Speakerscorner**

Désiré Karelse - Eendenkooi Stichting; aankondiging publicatie *Eendenkooien in Vlaanderen en Nederland*; kooibossen en eendenkooien onderdeel van het groen erfgoed. <http://www.eendenkooi.net/>

Anneke Nauta – Nieuwe vakgroep Groen Erfgoed; vereniging onderzoekers groen erfgoed in oprichting met als doel: scholing, kennisdeling, ontwikkeling en draagvlak voor het vakgebied. Reacties welkom via <http://www.vakgroepgroenerfgoed.nl/>.

Leon Ruesen over Bos4D, een project van de Unie van Bosgroepen, over de veelzijdigheid van het Nederlandse bos. Oproep voor de studiedag van Bos4D op 25 november. <http://www.bosgroepen.nl/p265/bos4d>

Jan Willem Edinga – Opleidingscoördinator en voorzitter van de Vereniging i.o. van Groen Erfgoed en Vakspecialisten: nieuwe leergang Groen Ruimtelijk Erfgoed aan de HAS in 's Hertogenbosch. Openbare colleges starten op 8 december met een gastcollege door Marinke Steenhuis. [http://www.haskennistransfer.nl/opleiding/groen/leergang\\_groen\\_ruimtelijk\\_erfgoed.asp](http://www.haskennistransfer.nl/opleiding/groen/leergang_groen_ruimtelijk_erfgoed.asp)  
X

## **Ciska van der Genugten – Erfgoed in / van Bossen**

Werkzaam bij Geldersch Landschap Geldersche Kasteelen rond het beleid voor

cultuurhistorie en landschap. De 150 terreinen omvatten samen bijna 12.000 hectares. De organisatie is voor 70% zelfvoorzienend en nog voor 30% gesubsidieerd. Inmiddels zijn 1000 hectare geïnventariseerd op erfgoed in en van bossen d.w.z. wallen, lanen, bijzondere bomen, greppels, grafheuvels, cementrustiek, bootjesvijver, rare bomen, coniferen. Gemiddeld bleek er 1 erfgoed-object per hectare voor te komen.

Cultuurhistorie in/van Bos omvat:

- Relicten uit eerdere cultuurlandschappen, zoals Celtic Fields, grafheuvels, ijzerkuilen, etc. (klassieke archeologie)
- Relicten uit directe voorgangers van het huidige landschap, zoals oude ontginningslijnen, oude paden, grensmarkeringen, etc. (historische geografie)
- Historie van het bos zelf, zoals plantverbanden, bossamenstelling, bosbeheermethoden

Relicten uit eerdere cultuurlandschappen:

- vaak geen geschreven bronnen of kaarten
- vaak geen directe relatie met het huidige landschap
- zichtbaar in het veld, op luchtfoto en/of Actuele Hoogtekaart Nederland

Een grafheuvel op Warnsborn vormt een voorbeeld van een van de vele uitgevoerde restauraties door monumentenwacht. De restauratie besteed veel aandacht aan zichtbaarheid object.

De Hunenschans een ringburchtwal, uitkijkend over de Rijn bij Arnhem werd eind 90er jaren op advies van Archeologische monumentenwacht aangepakt en onder andere geheel van bomen ontdaan. Er stond veel beuk met weinig ondergroei en dus veel erosie. Het was een behoorlijk grote ingreep.

Wekerom Celtic Field: Het Celtic Fieldcomplex van Wekerom is een van de grootste van ons land, minimaal 80 ha groot. Celtic Fields zijn akkertjes uit de ijzertijd. Ze bestonden uit vierkante veldjes van ongeveer 40 bij 40 meter, omgeven door walletjes. Nu nog steeds af te lezen op de AHN. Een deel is gereconstrueerd.

Relicten uit voorgangers van het huidige landschap:

- meestal nog een direct te leggen relatie met het huidige landschap
- meestal aanvullende bronnen, zoals archieven, kaarten, etc.
- kunnen ook levende elementen zijn, zoals scheibomen, eikenclusters, lanen, etc.
- zichtbaar in het veld, op AHN/luchtfoto, foto's en tekeningen, etc.

Voorbeelden:

Herenhul op Landgoed Bruggelen, een oude gerichtsplaat uit middeleeuwen.

Locatie door GL indertijd opengekapte en symbolische steen geplaatst.

Sikkings Landweer bij Winterswijk; waarschijnlijk oude veldversterking uit de 80-jarige oorlog.

Hoekelum: op de AHN zijn oude sporen te zien waarmee historisch kaartmateriaal vergeleken kan worden om later vanuit beide bronnen een veldkaart te maken waarmee op lokatie bekeken kan worden wat er nog te vinden is; is het nog gaaf; welke cultuurhistorische objecten zijn nog aanwijsbaar.

Bedenk:

- Kaarten en tekeningen zijn interpretaties van de werkelijkheid;
- (lucht) foto's geven wel de werkelijke situatie weer;
- AHN is een goed hulpmiddel om structuren te vinden die met het blote oog slecht zichtbaar zijn, of om verbanden tussen structuren te vinden.

Een analyse vooraf aan de hand van kaarten, tekeningen, foto's, AHN, etc.

vergemakkelijkt het opsporen van historische relict, maar kan het niet vervangen.

Bosgeschiedenis

- grootste deel van de bossen in Nederland is tot 1900 hakhout geweest;
- bossen we(o)rden aangelegd met verschillende doelen, boomsoorten, plantverbanden, eindbeelden, etc.;
- bij de aanplant had men een bepaald beheer in gedachten om het doel te bereiken;
- het bedoelde beheer werd vaak niet (volledig) uitgevoerd, omdat de ideeën over bos inmiddels (na 30-50 jaar) gewijzigd waren;
- door een uniform beheer (vnl. geïntegreerd bosbeheer) gaan alle bossen op elkaar

lijken, ongeacht hun geschiedenis.

Nu ligt de acceptatie van hakhoutkap moeilijk.

Bossen uit de periode van de formele aanleg:

- zicht door het bos was belangrijk, dus plantverband daarop gericht, geen hoge ondergroei gewenst;
- ook de ritmiek van eindeloze rijen stammen werd gewaardeerd;
- deze bossen hebben we nog wel, maar het bijbehorende bosbeeld (bijna) niet meer;
- wel bossen uit andere aanleg periodes met een vergelijkbaar bosbeeld: populierenplantages, hallenbossen, monocultures in jonge ontginnings-bossen, etc.

Hallenbos; ritmiek van stammen; populieren plantage; we raken bosbeelden kwijt omdat we ze niet meer beheren zoals vroeger. Ook het rabattenbos en het schermenbos zijn bedreigd. Stippelberg kent een monocultuur met lanen. Syssest heeft een coniferenbos wat diende als bouwhout.

Bosbouwgeschiedenis:

- specifieke bosaanleggen,
- bosbouwtechnieken,
- bosbouwexperimenten,
- uitheemse boomsoorten
- etc.

Deze relictten van de geschiedenis zijn in veel bossen nog terug te vinden, maar verdwijnen soms door bosbeheer dat eenzijdig gericht is op vergroten van de variatie en natuurlijkheid.

## **Willem de Beaufort - Praktisch, rendabel bosbeheer. Cultuurhistorie een uitgangspunt of randvoorwaarde**

Na 31 jaar SBB een kijk vanuit deze rijke praktijk. Je moet kiezen!

Mijn Vader leerde me het landschap lezen; normen en waarden die van jongs af meewegen; de rol van natuurlijke processen.

Hellinga, een docent van Universiteit Wageningen, leerde me: bos is een levensgemeenschap van plant en dier.

Een systeem van bodem, klimaat, vegetatie; een dynamisch evenwicht met altijd menselijke invloeden. Ieder bos vertelt het verhaal van menselijk gebruik; ieder bos is altijd cultuurhistorie. De mens is de grootste praktische knutselaar.

Dit vormt de bagage van de beheerder; normen en waarden met de notie van de relatie tussen mens, natuur en (a)biotiek.

Landgoed:

- Generaties lang diverse maatschappelijke functies (houtproductie, recreatie, landbouw);
- Lange lijnen
- Organische groei

*Cultuurhistorische waarden* geuit op heel diverse manieren en altijd :

- Optimaliseren
- Betrokkenheid
- Divers en toch één entiteit

Beheer:

- Algemeen beeld: hakken en zagen / harken en keren (vegetatiebeheer)
- Feitelijk: Conditioneren van de "natuurlijke" ontwikkeling
  - Manipuleren (a)biotische factoren
  - Maatschappelijke betrokkenheid
  - Feitelijk: mix van onproductieve en productieve activiteiten en functies
- Doel: continuïteit positief rendement

Economische principes

Grond:

- Voortbrengend vermogen
- Natuur
- Waterberging
- Schaars

- Kritisch voor de exploitatie opbrengst

Kapitaal:

- Vast/vlottend/vast
- Kritisch voor investeringsmogelijkheden; kansen grijpen

Arbeid:

- kritisch voor exploitatie kosten; Zet arbeid heel gericht en hoogwaardig in. Dat levert het meest op.

Bos is product en tegelijk productie middel. Bos produceert altijd.

De vraag is of je oogst: Oogst alleen op het moment dat het geld op brengt!

Ontwikkeling:

- Casco benadering:
- Gebruik en bewaar de specifieke structuur van het landschap
- Ga uit wat het landgoed maakt tot dat speciale landgoed
- Aansluiten op de organische ontwikkeling
- Nieuwe functie geven: zoeken naar handel (bijv. rabatten als waterberging)

Behoud: bos blijft bos

- Dorpsbosjes Noord Oost Polder
- Ontginningsbossen Drenthe
- Parkbos landgoed

Inpassen in beheer;

- Houtoogst binnen kaders barokke aanleg
- Begrazing Engelse tuinen
- Grafheuvels bewaren onder het bos/openplek maken
- Veekeringen
- Lanen als zaadverspreiders

Kiezen:

- Lanen beheer: "to cut or not to cut"
- Oude beheersvormen of niet
- Kiezen tussen productief en niet productief
- Zorg voor de optimale mix en positief resultaat
- Praktisch; bijv. gebruik van rabatten als waterberging.
- En gebruik daarbij je bagage

Elk bos produceert; elk bos is cultuurhistorie.

### **Plenaire discussie**

Het waarderen van het bos, het duiden van de cultuurhistorische waarden gaat vooraf aan het beslissen over een (beheer-)ingreep. Hier mag meer over gediscussieerd worden. Een Vlaamse bezoeker aan het platform meldt dat in Vlaanderen bij het waarderen nadrukkelijk de context wordt meegenomen. Bijvoorbeeld: de zichtlijn op een kerk wordt niet gereconstrueerd als de kerk is verdwenen.

**Volgend Platform Groen Erfgoed: Woensdagmiddag 7 maart 2012 te Amersfoort, met als thema Wederopbouw Groen (groenaanleg uit de periode 1940-1965).**